

ФЕДІР ЛИЗОГУБ – ВИДАТНИЙ ДІЯЧ ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розкрито діяльність Ф.А. Лизогуба на посаді голови Городнянського повітового земського зібрання, гласного Лохвицького повітового земства та голови губернської управи Полтавського земства у період з 1888 по 1916 роки. Завдяки діяльності Ф.А. Лизогуба на посаді голови Полтавської губернської земської управи відбулося організаційне удосконалення роботи управи, запроваджено низку нових підрозділів при управі, що сприяло підвищенню рівня ефективності її роботи. Як голова земської управи Ф.А. Лизогуб сприяв розвитку української національної культури, дбав про соціальний захист земських службовців.

Ключові слова: земське самоврядування, земські вибори, гласний, голова управи, комісії, відділи.

Козаченко А.И. Федор Лизогуб – выдающийся деятель земского самоуправления конца XIX – начала XX вв.

Раскрыто деятельность Ф.А. Лизогуба в должности председателя Городнянского уездного земского собрания, гласного Лохвицкого уездного земства и председателя губернской управы Полтавского земства в период с 1888 по 1916 годы. Благодаря деятельности Ф.А. Лизогуба в должности председателя Полтавской губернской земской управы произошло организационное усовершенствование работы управы, учреждено ряд новых подразделений при управе, что способствовало повышению уровня эффективности ее работы. Как председатель земской управы Ф.А. Лизогуб способствовал развитию украинской национальной культуры, заботился о социальной защите земских служащих.

Ключевые слова: земское самоуправление, земские выборы, гласный, глава управы, комиссии, отделы.

Kozachenko Anatoliy. Fedir Lyzohub as an Outstanding Figure of Zemstvo Self-government of the Late XIX - Early XX Centuries.

F.A. Lizohub's activity as a chairman Gorodnianskyi district zemstvo assembly, a town councillor of Lokhvytsia district zemstvo and a chairman of the provincial council of Poltava zemstvo in the period from 1888 to 1916 has been described. Relevance of the article is that special studies on F.A. Lyzohub's activities at institutions of zemstvo self-governments have not been conducted until recently. In the post-Soviet period, scientists have focused on Fedir Lyzohub's activities as a head of hetman P.P. Skoropadsky's government in 1918.

The article is aimed to analyze F.A. Lizohub's activity at bodies of zemstvo self-government as a chairman of Horodnia district zemstvo assembly, a town councillor of Lokhvytsia district zemstvo and a chairman of the provincial council of Poltava zemstvo in the period from 1888 to 1916.

Fedir Lyzohub was born on 6 October, 1851 in the family estate in Sedniv, Chernihiv district. After graduating from high school, he took a course in a real school in St. Petersburg. F.A. Lyzohub started his career and social activities on 5 December, 1883 as an assistant secretary of the Magistrates' Congress of Chernihiv Magistrate District.

Fedir Lyzohub started his activity at bodies of zemstvo self-government in 1888 as a leader of Horodnia district gentry. According to zemstvo meetings registers, he always took an active part in

discussion of zemstvo regulations drafts. In 1897, F.A. Lyzohub resigned as a chairman of Horodnia zemstvo assembly but continued to officiate as a town councillor of Horodnia zemstvo.

The next period of Fedir Lyzohub's zemstvo activities was officiating as a town councillor of Lokhvytsia zemstvo of Poltava province. He was elected as a town councillor of Lokhvytsia zemstvo in 1899, 1901, 1904, 1907 and 1910. During the zemstvo assembly meetings, he took an active part in the debates. In September 1901, Lokhvytsia zemstvo assembly elected F.A. Lyzohub as a provincial councillor.

In December 1901, Poltava provincial zemstvo assembly elected Fedir Lyzohub as a chairman of the provincial zemstvo council. Later, Poltava zemstvo elected him as a head of provincial council in 1904, 1907, 1910 and 1913. At each subsequent election, Fedir Lyzohub had more and more increasing councillors' support.

As a provincial councilor and head of zemstvo council, Fedir Lyzohub took an active part in most zemstvo session meetings. Majority of council's reports to zemstvo assembly was accompanied by the council head's explanations. F.A. Lyzohub paid attention to social care of zemstvo employees and their families. To improve efficiency of the office – council's staff, in 1902, F.A. Lyzohub initiated enactment of a new "Instruction on Case Management Order" by zemstvo council which included introduction of new positions and a new division of responsibilities between the office employees. In 1904, at Fedir Lyzohub's suggestion, the zemstvo created a medical sanitary bureau and medical board. F.A. Lyzohub provided constructive cooperation between Poltava provincial zemstvo assembly and council. He managed to cooperate with interior ministers and Poltava governors successfully. The provincial assembly elected Fedir Lyzohub to participate in the All-Russian Zemstvo Congresses repeatedly. He led Poltava zemstvo delegation at numerous zemstvo fairs and national events. F.A. Lyzohub supported democratic reforms, favoured development of the Ukrainian language and national culture. He was one of the initiators of I. Kotliarevsky's monument building in Poltava and contributed to creation of the Provincial Natural History Museum and development of Art and Industry School named after M. Hohol in Myrhorod. As the author established, F.A. Lyzohub was dismissed as a head of the zemstvo council on 24 May, 1916 because of his appointment to the civil service.

Thus, owing to F.A. Lyzohub's activity as a chairman of the Poltava provincial district council, there was an organizational work improvement of the council, a number of new units at the council were established, which helped to improve the efficiency of its work. Being a chairman of the council, F.A. Lyzohub contributed to development of the Ukrainian national culture, took attention to social care of zemstvo employees.

Key words: zemstvo self-government, zemstvo elections, a town councillor, a chairman of the council, commissions, departments.

Актуальність статті полягає у тому, що до останнього часу спеціальних досліджень про діяльність Ф.А. Лизогуба в установах земського самоврядування не проводилось. Вперше коротку інформацію щодо біографії Ф.А. Лизогуба опублікував відомий краєзнавець початку ХХ ст. І.Ф. Павловський¹. У пострадянський період науковці акцентували увагу на діяльності Федора Лизогуба на посаді глави уряду гетьмана П.П. Скоропадського у 1918 р.². На дорадянський період діяльності Ф.А. Лизогуба проливає світло «Формулярний список про службу почесного мирового судді по Лохвицькому повіту дійсного статського радника Федора Андрійовича Лизогуба», опублікований у 2011 р. В.В. Коротенком³.

Метою статті є аналіз діяльності Ф.А. Лизогуба в установах земського самоврядування на посаді голови Городнянського повітового земського зібрання, гласного Лохвицького повітового земства та голови губернської управи Полтавського земства у період з 1888 по 1916 роки.

Федір Андрійович Лизогуб народився 6 жовтня 1851 року у родовому маєтку Седневі Чернігівського повіту. Він походив із старовинного козацько-старшинського роду. Батько Федора Лизогуба – Андрій Іванович не приховував своїх ліберально-демократичних поглядів, підтримував дружні стосунки з Т.Г. Шевченком. Старший брат Федора Лизогуба – Дмитро Андрійович, – один із засновників нелегальної організації «Земля і воля». За підготовку замаху на імператора Олександра II у 1879 р. він був страчений.

Після закінчення гімназії Федір Лизогуб пройшов курс навчання у реальному училищі в Санкт-Петербурзі. Свою трудову і громадську діяльність Ф.А. Лизогуб розпочав 5 грудня 1883 р. на посаді помічника секретаря з'їзду мирових суддів Чернігівського судово-мирового округу. У 1884 р. після обрання до Чернігівського губернського дворянського зібрання депутатом від Городнянського повіту звільнився із займаної посади. 18 березня 1888 р. Федір Лизогуб зайняв посаду предводителя Городнянського повітового дворянства. У 1890 і 1893 і 1896 роках дворяни Городнянського повіту на чергове трьохріччя знову обирали Ф.А. Лизогуба предводителем дворянства. 5 серпня 1897 р. його було звільнено з посади предводителя дворянства за власним бажанням. У період з 1896 р. по 1899 р. Городнянське повітове земське зібрання обирало Ф.А. Лизогуба почесним мировим суддею. В 1895, 1896, 1899 і 1911 рр. Лохвицьке повітове земство обирало його почесним мировим суддею⁴.

Діяльність в органах земського самоврядування Федір Лизогуб розпочав у 1888 р. коли зайняв посаду предводителя Городнянського повітового дворянства, адже згідно з Положенням про губернські і повітові земські установи 1864 р. (ст. 43) предводитель дворянства одночасно перебував і на посаді голови земського зібрання⁵. Таку норму у ст. 54 зберегло Положення про губернські і повітові земські установи 1890 р. (далі – Положення 1890 р.)⁶. Відповідно у 1890 і 1893 і 1896 рр. Ф.А. Лизогуб як предводитель дворянства

займав посаду голови Городнянського земського зібрання. Як свідчать журнали земських засідань він завжди брав активну участь у обговоренні проектів земських постанов⁷. 1897 р. Ф.А. Лизогуб звільнився з посади голови Городнянського земського зібрання, але продовжив виконувати обов'язки гласного Городнянського земства. 28 жовтня 1898 р. прийняв присягу гласного⁸. Таким чином, свій перший досвід роботи у органах земського самоврядування Ф.А. Лизогуб отримав перебуваючи впродовж 10-ти років на посаді голови Городнянського земського зібрання Чернігівської губернії.

Наступним періодом земської діяльності Федора Лизогуба стало виконання обов'язків гласного Лохвицького земства Полтавської губернії. Згідно зі ст. 16 Положення 1890 р. Ф.А. Лизогуб, будучи власником 225 десятин землі на території Лохвицького повіту, користувався правом балотуватися у повітові гласні по землевласницькій курії⁹. Його обирали гласним Лохвицького земства у 1899, 1901, 1904, 1907 і 1910 роках. Не зважаючи на те, що у 1901 р. Ф.А. Лизогуб очолив губернську земську управу, він регулярно відвідував засідання Лохвицького земського зібрання. Ф.А. Лизогуб входив до складу різних земських комісій: ревізійної – 1899 р., медичної – 1901 р.¹⁰, економічної – 1908 р., комісії по будівництву пам'ятника Т. Шевченку – 1908 р.¹¹. Під час проведення засідань земських зібрань він брав активну участь у дебатах. Земство підтримувало пропозиції Федора Лизогуба з питань використання коштів, оподаткування, удосконалення роботи управи, діяльності у галузі охорони здоров'я і освіти, про шляхи підвищення ефективності роботи кустарних промислів, прокладення телефонного зв'язку та іншого. У вересні 1901 р. Лохвицьке земське зібрання обрало Ф.А. Лизогуба губернським гласним. За результатами таємного голосування він отримав найкращий результат серед чотирьох претендентів – 20 голосів «за» і 1 – «проти»¹².

Відповідно до ст. 76 Положення 1890 р. посада голови губернської земської управи формувалася шляхом таємних виборів губернським земським зібранням під час чергової сесії. На посаду голови губернської земської управи могли балотуватися ті особи, котрі мали право брати участь у земських

виборах, а також користувалися правом поступати на державну службу¹³. 8 грудня 1901 р. під час чергової 37-ї сесії Полтавського губернського земського зібрання гласні обрали Ф.А. Лизогуба головою губернської земської управи («за» – 41 голос, «проти» – 35). Слід зазначити, що на цю посаду балотувалися такі впливові земські діячі як П.Д. Шкляревич, О.Ф. Русинов, П.І. Гриневич, І.М. Леонтович, М.Б. Щербатов¹⁴.

Згодом Полтавське земство обирало Ф.А. Лизогуба головою губернської управи у 1904, 1907, 1910 і 1913 роках. Під час кожних наступних виборів Федір Лизогуб користувався все більшою підтримкою гласних. Так, на виборах 1907 р. за нього віддали свої голоси 60 гласних, «проти» – 19¹⁵. У 1913 р. за Ф.А. Лизогуба проголосували 59 гласних, «проти» – 3¹⁶. Навіть за умов революції 1905-1907 рр., коли на вимогу окремих гласних зібрання порушило питання про відставку управи, на позачергових виборах у січні 1906 р. зібрання віддало 64 голоси за переобрання Ф.А. Лизогуба на посаді голови управи¹⁷.

Як губернський гласний і голова земської управи Ф.А. Лизогуб брав участь у більшості засідань земських сесій. Про це свідчать результати перевірки роботи управи ревізійною комісією за 1904-1905 рр. Так, з 40 засідань чергової сесії 1904 р. Ф.А. Лизогуб брав участь у роботі 34 засідань. Під час чергової сесії 1905 р. він був присутній на 42 засіданнях із 51-го. На черговій земській сесії 1904 р. було ухвалено 200 постанов і у розробці практично кожного із них брав участь голова земської управи¹⁸. Переважна більшість доповідей управи земському зібранню супроводжувалась роз'ясненнями голови управи. Після затвердження зібранням звіту управи Ф.А. Лизогуб завжди дякував гласним за підтримку.

Федір Андрійович активно захищав інтереси управи у губернському земському зібранні. У січні 1907 р., у зв'язку із звинуваченням частини гласних у погіршенні ефективності роботи управи, члени управи подали у відставку. Але після виступу Ф.А. Лизогуба на зібранні, у якому він довів безпідставність таких звинувачень, гласні відмовилося приймати відставку управи.

Ф.А. Лизогуб дбав про соціальний захист земських службовців та членів їх родин. За його клопотанням майже щорічно земське зібрання ухвалювало

рішення про видачу премій службовцям управи наприкінці року. У 1906 р. Ф.А. Лизогуб пропонував гласним внести до кошторису одну тисячу карбованців на лікування земських службовців. У 1907 р. ініціював підвищення заробітної плати службовцям земської канцелярії, а у 1910 р. встановлення стипендій учням – дітям земських службовців. У 1912 р. пропонував ухвалити рішення про покращення матеріального становища службовців¹⁹.

На початку ХХ ст. відбулося організаційне і структурне удосконалення губернської управи. З метою підвищення ефективності роботи канцелярії – апарату управи у 1902 р. Ф.А. Лизогуб ініціював прийняття земським зібранням нової «Інструкції про порядок діловодства», яка передбачала запровадження нових посад та новий розподіл обов'язків між службовцями канцелярії. У 1904 р. за пропозицією Федора Лизогуба з метою покращення роботи медичних закладів земство створило медико-санітарне бюро і медичну раду. Ф.А. Лизогуб очолював розподільчий відділ управи, який відповідав за формування та використання земського бюджету. Він перебував на чолі економічної ради – дорадчого і координуючого органу, діяльність якого організаційно забезпечувала розвиток місцевого господарства і торгівлі, що сприяло наповненню земського бюджету.

Завдяки ефективній роботі Ф.А. Лизогуба Полтавському земству вдавалося забезпечувати конструктивну співпрацю між земським губернським зібранням і управою. Проте мали місце і критичні зауваження губернських гласних щодо неналежного виконання Ф.А. Лизогубом своїх обов'язків. Так, наприклад, у 1907 р. ревізійна комісія встановила, що із 129 доповідей управи лише 50 були розглянуті і затверджені управою колегіально. Але пропозиція комісії про встановлення конкретних днів на тиждень для проведення засідань управи була відхилена зібранням²⁰.

Успішне виконання Ф.А. Лизогубом своїх службових обов'язків залежало від співпраці із міністром МВС, губернатором, керівниками інших вищих та місцевих органів влади. Відповідно до ст. 118 Положення 1890 р. міністр МВС затверджував на посаді голову губернської управи, санкціонував справи про позики і натуральні повинності (ст. 96)²¹. Як правило, Федору Лизогубу

вдавалося успішно співпрацювати з міністрами МВС. Але у 1902 р. Ф.А. Лизогуб не зміг переконати міністра МВС В.К. Плеве під час перевірки ним земської статистики у тому, що діяльність статистиків не могла бути причиною селянських виступів. У 1905 р. Ф.А. Лизогуб переконував О.Г. Булигіна в тому, що земське зібрання має право розглядати питання про реформу державного ладу Росії, але дозволу на це не отримав²².

Законодавство не передбачало підпорядкування голови губернської управи губернаторові, але губернатор мав право проводити ревізію діяльності управи. За ст. 124 Положення 1890 р. голова і члени управи вважалися державними службовцями, класні чини яким присвоював губернатор. Ф.А. Лизогубу вдавалося підтримувати конструктивні відносини з полтавськими губернаторами. Лише на початку буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр., коли посилювався губернаторський контроль за громадсько-політичною діяльністю земств протиріччя між головою управи і губернатором М.П. Урусовим загострились.

За посадою Ф.А. Лизогуб входив до складу Губернського із земських і міських справ присутствія, яке очолював губернатор. До його складу входили віце-губернатор, управляючий казенною палатою, прокурор окружного суду і міський голова Полтави. Це давало можливість під час роботи присутствія узгоджувати діяльність земства з місцевою адміністрацією та міським самоврядуванням.

Губернське зібрання неодноразово обирало Федора Лизогуба для участі у Всеросійських земських з'їздах. Він очолював делегації від Полтавського земства на численних земських виставках та загальнодержавних заходах. До обов'язків голови губернської управи відносилось формування персонального складу делегацій від земства. Але щоб не бути звинуваченим у зловживанні владою, у 1904 р. Ф.А. Лизогуб запропонував зібранню сформувати спеціальну комісію, яка б вносила пропозиції щодо складу делегацій²³.

У зв'язку із селянськими повстаннями, які розпочалися у 1902 р. Ф.А. Лизогуб змушений був працювати над вирішенням аграрних проблем. Він очолював делегацію від земства у складі створеного урядом «Полтавського

губернського комітету про потреби сільськогосподарської промисловості». Від імені земства Ф.А. Лизогуб запропонував комітету низку пропозицій стосовно покращення становища селянства та модернізації аграрної галузі. Так, зокрема, земство пропонувало урядові надати непривілейованим станам право розпоряджатися власними земельними угіддями. На переконання земців такі зміни у законодавстві сприяли б формуванню ринкових відносин та розвитку аграрної галузі²⁴.

Федір Лизогуб підтримував проведення столипінських реформ, що мали за мету розвиток ринкових відносин у аграрній галузі, адже від розвитку аграрної галузі у значній мірі залежав розвиток земського самоврядування у Полтавській губернії. Він входив до складу губернської землевпорядної комісії, на яку покладалось завдання створення одноосібних селянських (фермерських) господарств та відвід земель переселенцям. У 1907 р. його було обрано у Раду зі справ місцевого господарства при МВС для підготовки законопроектів²⁵.

У другій половині XIX ст. набув розвитку земський ліберально-демократичний рух представники якого ставили перед урядом вимоги про проведення у Російській імперії демократичних реформ. На прикладі Полтавського земства особливим чином проявилася національна спрямованість земського ліберально-демократичного руху. Безумовно, Ф.А. Лизогуба не можна зараховувати до числа активних учасників цього руху. Але немає сумнівів у тому, що він був прихильником демократичних перетворень, підтримував розвиток української мови і національної культури. Патріотична позиція Федора Лизогуба проявилася під час будівництва приміщення Полтавського земства. Він був одним із ініціаторів спорудження пам'ятника І. Котляревському в Полтаві та фінансував видання творів письменника, сприяв створенню земського Природничо-історичного музею та розвитку художньо-промислової школи імені М. Гоголя в Миргороді, підтримував збір коштів для будівництва пам'ятника Т. Шевченку у Полтаві²⁶.

Як встановив автор, Ф.А. Лизогуб залишався головою управи до 1916 р. У січні 1916 р. він брав участь у роботі чергової губернської земської сесії. 26 січня 1916 р. земське зібрання затвердило звіт Ф.А. Лизогуба про роботу

управи за 1915 р.²⁷. Його було звільнено з посади голови земської управи рішенням Полтавського земського зібрання під час позачергової сесії 24 травня 1916 р. у зв'язку з призначенням на державну службу. Ф.А. Лизогуб повідомив гласним, що він отримав від уряду пропозицію взяти участь у організації земського самоврядування на Кавказі. Голова губернського земського зібрання М.І. Герценвіц у своєму виступі зазначив, що Полтавське земство стало одним із найефективніших у Російській імперії у значній мірі завдяки самовідданій праці Ф.А. Лизогуба²⁸.

Таким чином, в органах земського самоврядування Чернігівської і Полтавської губерній Ф.А. Лизогуб плідно працював у період з 1888 по 1916 рр. Земську діяльність він розпочав на посаді голови Городянського повітового земського зібрання Чернігівської губернії. У 1899 р. його було обрано гласним Лохвицького повітового земства. З 1901 по 1913 рр. Ф.А. Лизогуб одночасно виконував обов'язки гласного Лохвицького земства і голови Полтавської губернської земської управи. Завдяки діяльності Федора Лизогуба на посаді голови губернської земської управи відбулося організаційне удосконалення роботи управи, запроваджено низку нових підрозділів при управі, що сприяло підвищенню рівня ефективності її роботи. Виважена позиція Ф.А. Лизогуба забезпечувала конструктивну співпрацю між земським зібранням і управою, між земством і органами державної влади. Ф.А. Лизогуб підтримував необхідність демократизації державного ладу Росії, сприяв розвитку української національної культури, дбав про соціальний захист земських службовців.

1. Павловский И.Ф. Полтавцы иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители / И.Ф. Павловский. – Полтава : Тов-во «Печат. дома», 1914. – С. 110. 2. Мироненко О.М. Лизогуб Ф.А. / О.М. Мироненко // Юридична енциклопедія. В 6-ти т. / Ред. Ю.С. Шемшученко. – Т. 3. – К-М. – К., 2001. – С. 475. 3. Коротенко В.В. Формулярний список про службу Федора Лизогуба (за документами Державного архіву Полтавської області) / В.В. Коротенко // Архіви України. – 2011. – № 6 (276) . – С. 179-183. 4. Там само. – С. 180-182. 5. Положение о губернских и уездных земских учреждениях 1864 г. // Полное Собрание законов Российской империи с 1649 года (далее – ПСЗ). – СПб., 1867.

– Т. XXXIX. – № 40457. – С. 6. **6.** Положение о губернских и уездных земских учреждениях 1890 г. (далее – Положение 1890 г.) // ПСЗ. – СПб., 1893. – Т. X. – № 6927. – С. 501. **7.** Журналы Городнянских очередного и чрезвычайного уездных земских собраний XXXI-й сессии 1895 года. – Гомель : Тип. Ш.А. Фридманда, 1896. – С. 14, 21, 27. **8.** Журналы Городнянских очередного и чрезвычайного уездных земских собраний XXXIV-й сессии 1898 года. – Гомель : Тип. Ш.А. Фридманда, 1899. – С. 28. **9.** Положение 1890 г. Цит. работа. – С. 499. **10.** Лохвицкое уездное земство. Журналы земского собрания XXXVII очередного созыва 1901 г. – Лохвица : Тип. бр. Э. и Н. Дельберг, 1901. – С. 3. **11.** Журналы Лохвицкого очередного земского собрания 43 созыва 1907 г. – Лохвица : Тип. бр. Э. и Н. Дельберг, 1908. – С. 26, 69. **12.** Лохвицкое уездное земство. Цит. работа. – С. 36. **13.** Положение 1890 г. Цит. работа. – С. 504, 509. **14.** Журналы Полтавского губернского земского собрания 37 очередного созыва 1901 г. – Полтава : Тип. Л. Фришберга, 1901. – С. 111-112. **15.** Журналы Полтавского губернского земского собрания 43 очередного созыва 1907 г. – Полтава : Тип. И. Фришберга, 1908. – С. 42. **16.** Журналы Полтавского губернского земского собрания 49 очередного созыва 1913 г. – Полтава : Тип. И. Л. Фришберга, 1914. – С. 56. **17.** Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства с 1904 по 1912 гг. – Полтава : Тип. И. Фришберга, 1915. – С. 25. **18.** Там же. – С. 59-60. **19.** Там же. – С. 125, 129, 131, 159, 170. **20.** Там же. – С. 70-71. **21.** Положение 1890 г. Цит. работа. – С. 505-506, 511. **22.** *Веселовский Б.* История земства за 40 лет / Б.Б. Веселовский. – СПб. : Изд-во О. Н. Поповой, 1911. – Т. 3. – 596, 620. **23.** Систематический свод Цит. работа. – С. 28, 49, 73. **24.** Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Т. XXXII. Полтавская губерния. – СПб. : Тип. Сытина, 1903. – С. 118. **25.** Систематический свод Цит. работа. – С. 51-52. **26.** Полтавщина : влада на історичних паралелях / Л.Л. Бабенко, О.А. Білоусько, О.П. Єрмак та ін. – Полтава : АСМІ, 2012. – С. 142. **27.** Журналы Полтавского губернского земского собрания 51 очередного созыва 1915 г. – Полтава : Тип. И.Л. Фришберга, 1916. – С. 1, 72. **28.** Журнал чрезвычайного Полтавского губернского земского собрания 24 мая 1916 г. – Полтава : Тип. И.Л. Фришберга, 1916. – С. 5-11.